

Michał Murzyn

ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM NA PODSTAWIE WARTOŚCI

Abstract

CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT BASED ON VALUES

Cultural heritage management is perceived today as a modern system for the protection of historical monuments. However, the original meaning of heritage is intangible: with the emphasis shifted from the object (monuments) to the subject (recipients). Therefore, not only objects but also people become the area of interest.

The aim of this article is to present the concept of heritage management based on values. Literature analysis indicates that numerous values are attributed to historical monuments; the article enumerates almost 130 of them. Drawing upon the experience of axiology, the values should be divided into objective (belonging to the object) and subjective (belonging to the recipient). It will allow for an even better identification of heritage resources, and for adjusting the methods of heritage protection, education and promotion. The presented concept is a starting point for the elaboration of modern methods of preserving the relicts of our past and making use of them by contemporary generations.

SŁOWA KLUCZE: zarządzanie dziedzictwem, teoria dziedzictwa, ochrona zabytków, wartości, dziedzictwo niematerialne

KEY WORDS: heritage management, heritage theory, historical monument protection, values, intangible heritage

1. Wstęp

Coraz częściej możemy przeczytać i usłyszeć, że obecny system ochrony zabytków jest przestarzały i należy zamienić go na nowoczesne zarządzanie dziedzictwem¹. W *Raporcie na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego*

¹ Zob. m.in.: A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, J. Purchla (red.),

w Polsce po roku 1989, który został przygotowany na Kongres Kultury w 2009 roku, wskazano wręcz, że nie chroni on wielu zabytków oraz nie potrafi się zaadaptować do nowych realiów. Wymusza to „pilną potrzebę nowego otwarcia”². Ale czym jest „to” zarządzanie dziedzictwem i czy spełni ono współczesne oczekiwania?

Samo pojęcie zarządzania dziedzictwem jest jeszcze bardzo niedookreślone, nie ma jasnych zasad i reguł. Nie do końca wiadomo, jak ten nowy system miałby funkcjonować, jakie obszary obejmować i czym tak naprawdę się zajmować. Aktualnie sam termin „dziedzictwo” funkcjonuje w dwóch głównych rozumieniach – pierwsze dotyczy postrzegania go zgodnie z Konwencją UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku (jako rozbudowana i szersza wersja pojęcia zabytku), drugie – ma formę zdematerializowanego wyboru dokonywanego przez społeczeństwo uznające coś za swoje dziedzictwo. Mamy tu zatem dwa różne obszary: jednym są przedmioty (materia), a drugim akty wyboru (wymiar społeczny – niematerialny). W tym miejscu chciałbym zaznaczyć, że dziedzictwo niematerialne rozumiane w kontekście tego artykułu różni się znacznie od pojęcia wypracowanego na podstawie konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa z roku 2003. Dokument ten wskazuje, że niematerialnym dziedzictwem są

[...] praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturowa – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego³.

W dużym uproszczeniu są to, najzwyczajniej rzecz ujmując, przekazywane obzędy, tradycje oraz miejsca i przedmioty służące do ich kultywowania, które mają bardzo podobny charakter do zabytków materialnych, różniąc się tylko ulotną, niestałą i często nienamacalną formą. Leszek Kolankiewicz – przybliżając znaczenie terminu „niematerialny”, które w oficjalnej (angielskiej) wersji przywołanej konwencji brzmi: *intangible* – powołuje się na jego łacińskie pochodzenie i wskazuje, że „niematerialne” oznacza to, „co nie jest widzialne, słyszalne, czego nie da się rozpoznać węchem, poczuć smakiem, co nie jest namacalne, a zatem – co nie jest poznawalne zmysłami”⁴. Czy więc o tradycyjnych tańcach, śpiewach i innych praktykach

Kraków 2008, s. 73; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne” 2010, nr 3, s. 23; M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości obiektów zabytkowych z perspektywy ekonomii kultury* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 136; J. Purchła, *Dziedzictwo kulturowe w Polsce: system prawny, finansowanie i zarządzanie* [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchła (red.), *Kultura a rozwój*, Warszawa 2013, s. 211; podobną tendencję można zauważyć w przypadku zasobów archeologicznych, zob. m.in.: Z. Kobyliński, *Problemy współczesnej teorii konserwacji dziedzictwa archeologicznego w Polsce* [w:] B. Szymgin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 41.

² A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchła, B. Szymgin, dz. cyt., s. 72.

³ Art. 2 Konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r.

⁴ L. Kolankiewicz, *Istota dziedzictwa niematerialnego w rozumieniu Konwencji UNESCO z 2003 roku* [w:] A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo*

będy wyjątkowych umiejętnościach przekazywanych z pokolenia na pokolenie można powiedzieć, że nie są one poznawalne zmysłami?

Dziedzictwo niematerialne ma w moim rozumieniu wymiar społeczny i duchowy. Będą to idee, zmieniające się odczucia, interpretacje. Jacek Purchla pisał, że dziedzictwo to wybór, pamięć i tożsamość⁵, Krzysztof Kowalski dodał tu jeszcze „wartość”⁶. Według mnie niematerialnym dziedzictwem będzie w szczególności wartość, bo to na jej podstawie buduje się wszelkie interpretacje, podejmuje wybory i wskazuje to, co warte jest zapamiętania.

Czym zatem powinien zająć się nowy system zarządzania dziedzictwem i którego obszaru miałyby dotyczyć? W ocenie konserwatorów zapewne chodzi o nową jakość ochrony zabytków, może bardziej rozbudowaną, wieloaspektową, a jednocześnie uwzględniającą jednostkowy charakter każdego z obiektów. Współczesne teorie dotyczące dziedzictwa mówią natomiast o jego społecznym charakterze i dotyczą wykorzystywania przeszłości w celach współczesnych. Spróbuję połączyć te dwie skrajne wydawałoby się postawy i zaproponować koncepcję systemu zarządzania dziedzictwem opartego na wartościowaniu, co wymaga krótkiego omówienia, czym w ogóle są wartości i nauka, która się nimi zajmuje – czyli aksjologia.

2. Aksjologia

Teoria wartości została zdefiniowana w XIX wieku w środowisku tzw. szkoły austriackiej. Pierwszym badaczem, który podjął się opracowania tego zagadnienia był Rudolf Herman Lotze⁷, natomiast samą nazwę „aksjologia” wprowadził francuski filozof Paul Lapie w *Logique de la volonté*, wykorzystując greckie słowo *ἀξία*, oznaczające wartość⁸. Jest to nauka dotycząca istoty i rodzajów wartości, ich hierarchii, sposobu istnienia, poznawania, charakteru wypowiedzi o wartościach, a także ich po-

kulturowe, Materiały pokonferencyjne. Konferencja zorganizowana przez Polski Komitet do spraw UNESCO w Warszawie 25 lutego 2013 r., Warszawa 2014, s. 61–62.

⁵ J. Purchla, *Wstęp* [w:] M. Murzyn, J. Purchla (red.), *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, Kraków 2007, s. 10.

⁶ K. Kowalski, *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Kraków 2013, s. 63.

⁷ M. Gołaszewska, *Zarys estetyki. Problematyka, metody, teorie*, Warszawa 1984, s. 372, A.B. Stepien, *Wstęp do filozofii*, wyd. 4, Lublin 2011, s. 102; W. Tatarkiewicz, *O pojęciu wartości, co historyk filozofii ma do zakomunikowania historykowi sztuki* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, Materiały II Seminarium Metodologicznego Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Radziewanowice 19–21 maja 1966, Warszawa 1968, s. 12; por. A.J. Buchanec, *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999, mps, s. 15.

⁸ J. Krawczyk, *Ideal obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie...*, s. 101; M. Krąpiec, *Wartość* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, Lublin 2008, s. 704–708; H. Kiereś, *Wartości teoria* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, s. 708–711; A.B. Stepien, *Wstęp do filozofii*, s. 102; por. M. Murzyn, *Subiekty-*

zycji w życiu człowieka i jego kulturze⁹. Wcześniej podobną problematykę podejmowano już w starożytności, używając przy tym nieco innych określeń, takich jak „dobro” bądź „idee” – np. u Platona¹⁰. Jednak dopiero stworzenie w XIX wieku podwalin pod nową naukę zmieniło oblicze etyki, która nie musiała się już bezpośrednio odwoływać do istot boskich¹¹.

Ogólnie twierdzi się, że wartość jest czymś pierwotnym i nie da się jej jednoznacznie zdefiniować¹². Filozofowie wyodrębniają kilka jej kategorii. Za Władysławem Tatarkiewiczem trzeba wskazać na chwiejność tego terminu w trzech kluczowych kwestiach¹³. Po pierwsze, wartość może oznaczać własność rzeczy bądź rzecz własność tę posiadającą. Po drugie, może oznaczać własność rzeczy wyłącznie w znaczeniu dodatnim, lub też termin ten może być używany w znaczeniu ujemnym. A po trzecie, szerokie znaczenie wyrazu ‘wartość’ nie wyparło znaczenia ekonomicznego¹⁴. Istnieje też wiele stanowisk różnie interpretujących pochodzenie, charakter i sposób funkcjonowania wartości¹⁵. Dwie najważniejsze postawy to subiektywizm aksjologiczny (nadawanie wartości przez podmiot) i obiektywizm aksjologiczny (wartości wynikają z przedmiotu)¹⁶. Maria Gołaszewska stwierdziła, że należy unikać krańcowości, i wskazała, iż warunkiem ukonstytuowania się wartości jest zarówno podmiot, jak i przedmiot rozważań¹⁷. We *Wstępie do filozofii* Antoniego Stępnia, możemy przeczytać, że: „wśród aksjologów dominuje pluralizm, głoszący istnienie zarówno wielu wartości, jak i wielu rodzajów wartości”¹⁸. Podobnie traktuje ten problem Roman Ingarden, który uważa:

[...] iż należy odróżnić wiele dziedzin tak różniących się od siebie wartości, że nie można sprowadzić ich wszystkich do jakiejś jednej tylko kategorii. Wydaje się też, że stanowi to właśnie jedną z cennych zdobyczy nowoczesnej teorii wartości, wiele błędów płynęło stąd, że starano się różne zagadnienia rozstrzygać od razu dla wszelkich możliwych wartości¹⁹.

wizm i obiektywizm aksjologiczny podstawą rozdzielania zadań w systemie ochrony zabytków i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym [w:] B. Szymgin (red.), *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, Warszawa 2014.

⁹ A. Stępień, dz. cyt., s. 103.

¹⁰ J. Krawczyk, *Kryteria i metody wartościowania zabytków architektury* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa 2013, s. 140; A. Stępień, dz. cyt., s. 102; W. Tatarkiewicz, *O pojęciu wartości, co historyk filozofii ma do zakomunikowania historykowi sztuki* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, s. 12, 14; R. Ingarden, *Czego nie wiemy o wartościach* [w:] tenże, *Przeżycie – dzieło – wartość*, Kraków 1966, s. 101.

¹¹ J. Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 1982, s. 481.

¹² A. Stępień, dz. cyt., s. 104.

¹³ W. Tatarkiewicz, *O pojęciu wartości*, s. 13–14, W. Tatarkiewicz, *O filozofii i sztuce*, Warszawa 1986, s. 70.

¹⁴ J. Krawczyk, *Ideal obiektywności...*, s. 101.

¹⁵ A. Buchanec, dz. cyt., s. 15.

¹⁶ W. Tatarkiewicz, *O pojęciu wartości*, s. 15; A. Buchanec, dz. cyt., s. 6.

¹⁷ M. Gołaszewska, dz. cyt., s. 24–25.

¹⁸ A. Stępień, dz. cyt., s. 103.

¹⁹ R. Ingarden, dz. cyt., s. 84–85.

Te postawy najznakomitszych polskich filozofów zajmujących się tą tematyką zmuszają do wysunięcia wniosku, iż wartości muszą funkcjonować na różnych poziomach i mieć odmienny charakter, zatem nie należy, a wręcz nie wolno ich wszystkich z sobą równać. Najprostszy podział na wartości subiektywne i obiektywne wydaje się najbardziej podstawowym rozdzieleniem różnego ich rodzaju.

3. Dziedzictwo a wartości

Aksjologia jest nauką filozoficzną, ale jej założenia zostały szybko przejęte przez inne nauki, w tym również przez konserwację zabytków i dyscypliny pokrewne. Pionierem w tych działaniach był wiedeński profesor Alois Riegl, który swoim dziełem *Der moderne Denkmalkultus*, wydanym w 1903 roku, otwiera nową epokę zabytkoznawstwa. Jego rozważania stały się podstawą do stworzenia wielu systemów ochrony zabytków na świecie (w tym także w Polsce). Podzielił on wartości na dwa zasadnicze zbiory, a mianowicie na wartości upamiętniające (nie pamiątkowe²⁰) i wartości współczesne. Te pierwsze zostały sklasyfikowane jako wartość: dawności (starożytnicza²¹), historyczna i pomnikowa, natomiast współczesne zostały rozdzielone na wartość: użytkową i artystyczną – w tej z kolei wyodrębnił jeszcze wartość nowości i względną wartość artystyczną²². Riegl, rozdzielając wartości na te dwie grupy, już wówczas zauważył, że klasyfikując zabytki, należy uwzględniać zarówno ich cechy własne (historię, wiek, ślady czasu, autentyczność itp.), jak i wartości nadawane im przez odbiorców (użyteczność, estetykę itp.). Pozwoliło mu to na wyodrębnienie trzech klas obiektów zabytkowych, jakimi były: pomniki, zabytki historyczne i zabytki sta-

²⁰ A. Buchaniec, dz. cyt., s. 28.

²¹ „*Alterswert* nie może być tłumaczona jako *wartość starożytnicza*, ponieważ niezależnie od błędu w tłumaczeniu termin ten jest obciążony pewnym zabarwieniem semantycznym, kojarzącym się ze specyficznie dziewiętnastowieczną postawą w stosunku do wszelkich zabytków przeszłości. We współczesnej polszczyźnie brzmi anachronicznie, reszta w polskim tłumaczeniu Frodla – 1966 – użyty jest właściwy termin *wartość dawności*”. A. Buchaniec, dz. cyt., s. 27, przypis 49: „[...] szczególnie znaczenie ma wartość określana jako wartość dawności, nazywana w przekładach na język polski niezbyt trafnie *wartością starożytnicza*”. M. Arszyński, *Idea – Pamięć – Troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007, s. 108; Pojęcia „wartość starożytnicza” używają między innymi: J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe* [w:] *Kultura, a rozwój*, s. 41; T. Rudkowski, *Ochrona zabytków /Niektóre aspekty filozoficzne i socjologiczne/* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, Materiały z XXV sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 29; B. Szmygin, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 3–4, s. 150; A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, dz. cyt., s. 12; a także polskie tłumaczenie: A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, tłum. R. Kasperowicz [w:] J. Krawczyk (red.), *Zabytek i historia*, Warszawa 2007, s. 195.

²² A. Riegl, dz. cyt., s. 191–201; A. Buchaniec, dz. cyt., s. 28–34; W. Affelt, *Dziedzictwo techniki jako część kultury*, cz. 1, *W nurcie rozwoju zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków”, 2008, nr 4, s. 75; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne”, 2010, nr 3, s. 21.

rożytnicze²³. I choć założenia te zostały wypracowane przeszło 100 lat temu, wciąż nie potrafimy realnie (nie tylko teoretycznie) wykorzystać tych osiągnięć dla pożytku systemu ochrony zabytków. W obowiązującej w Polsce ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wyróżniono zaledwie trzy wartości: artystyczną, naukową i historyczną, co w mojej ocenie w żaden sposób nie wyczerpuje bogactwa problematyki waloryzacji zasobu²⁴.

Riegl w swoich rozważaniach docenił rolę odbiorcy i uzależnił od jego wyborów rezultat prowadzonej waloryzacji. Według mnie swoim ujęciem znacznie wyprzedził czasy, w których żył, gdyż założenia stawiające na uprzywilejowanym miejscu jednostkę stały się domeną dopiero ponowoczesności. Drugą, ważną z mojego punktu widzenia cechą jego systemu jest to, że uwzględnił on wartości, które w pewien sposób wzajemnie się wykluczają. Stawiając w jednej linii wartość dawności i wartość nowości, dał nam do zrozumienia, że niektóre z nich wzajemnie się eliminują. Nie możemy zatem mówić, że proces waloryzacji jest sumą wszystkich wartości, a co za tym idzie, że jest to miarodajne narzędzie do tworzenia rankingu zabytków, czy przeprowadzania klasyfikacji na lepsze i gorsze. Według mnie, waloryzacja powinna prowadzić do określenia z jakim typem obiektu mamy do czynienia, czy jest on np. pomnikiem, dziełem sztuki, a być może towarem turystycznym. Wiedza, z jakim zestawem wartości mamy do czynienia w danym zabytku, pozwoli dostosować odpowiednią strategię działania (zakresu ochrony substancji, konserwacji, dopuszczalnych ingerencji, ale też zarządzania obiektem, prowadzenia w nim działalności itp.). Takie postrzeganie stoi w opozycji do obowiązujących norm prawnych. Wartości dziś nie wskazują, z jakim zabytkiem mamy do czynienia, a jedynie potwierdzają, bądź nie, zabytkowość danego obiektu.

Zadania wykonywane w ramach systemu zarządzania dziedzictwem, ale też sposób ich realizacji należy oprzeć na rozpoznaniu wartości. W literaturze możemy odzyskać różne sposoby waloryzacji, uwzględniające rozmaite zestawy wartości. Poniżej wypisałem te, które udało mi się znaleźć w wybranych tekstach związanych z zagadnieniem konserwacji i ochrony zabytków. Funkcjonują one w przeróżnych kontekstach i sytuacjach. Zestawienie to ma na celu jedynie zasygnalizować ogrom problemu i chaos występujący w ich traktowaniu w kontekście szeroko rozumianej ochrony zabytków. Są to zatem wartości, takie jak: (w większości określeń pomijam słowo *wartość/wartości*) absolutna²⁵, archeologiczna²⁶, architektoniczna²⁷, artystyczna²⁸, autentycznego

²³ J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe* [w:] *Kultura a rozwój*, s. 41.

²⁴ Art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2014 r. poz. 1446 t.j.)

²⁵ M. Barański, *Pozamaterialna wartość dziedzictwa kultury, czy pozamaterialne dziedzictwo kultury* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 20.

²⁶ K. Zalaśńska, K. Zeidler, *Problematyka wartościowania jako podstawy rozstrzygnięć wojewódzkiego konserwatora zabytków* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 246.

²⁷ A. Miłobędzki, *Klasyfikacja zabytków – niektóre aspekty wartościowania* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, s. 103.

²⁸ Np. T. Rudkowski, *Ochrona zabytków /Niektóre aspekty filozoficzne i socjologiczne/* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, s. 29; J. Lewicki, *Wartościowanie zabytków w Polsce. Przegląd doświad-*

dzieła sztuki²⁹, autentyzmu³⁰, autoteliczna – wartość sama dla siebie³¹, czytelności przekazu historycznego³², dawności³³, dodatnia³⁴, dokumentu – dokumentalna³⁵, dowodowa³⁶, duchowa³⁷, dydaktyczna³⁸, edukacyjna³⁹, edukacyjno-emocjonalna⁴⁰, egzemplaryczna⁴¹, ekonomiczna⁴², ekspozycyjna⁴³, emocji estetycznych⁴⁴, emocjonalna⁴⁵, emocjonalna – przeżyć religijnych⁴⁶, estetyczna⁴⁷, estetyczno-dekoracyjna⁴⁸, finansowa⁴⁹, formy⁵⁰, funkcji⁵¹, handlowa⁵², historyczna⁵³, historyczna w świetle interesu

czeń i postulaty na przyszłość [w:] *Wartościowanie zabytków...*, s. 161; W. Kowalski, *Prawna problematyka konserwacji zabytków* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 55.

²⁹ W. Benjamin, *Dzieło sztuki w dobie reprodukcji technicznej*, tłum. J. Sikorski [w:] tenże, *Twórca jako wytwórca*, Poznań 1975, s. 73.

³⁰ B.J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 37.

³¹ T. Rudkowski, dz. cyt., s. 32; A. Buchaniec, dz. cyt., s. 48.

³² P.M. Stępień, *Kryzys teorii – czy kryzys praktyki? co powinniśmy naprawić w systemie ochrony dziedzictwa architektonicznego* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 126.

³³ Np. W. Frodl, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków. Ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, tłum. M. Arsyński, Warszawa 1966, s. 2; M. Arsyński, dz. cyt., s. 108.

³⁴ A. Miłobędzki, dz. cyt., s. 108.

³⁵ J. Tajchman, *Konserwacja zabytków architektury – uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków” 1995, nr 2, s. 150; W. Kowalski, dz. cyt., s. 56.

³⁶ W. Affelt, *O wartościowości architektury przemysłowej (i nie tylko...)* [w:] *Wartościowanie zabytków...*, s. 21.

³⁷ J. Krawczyk, dz. cyt., s. 142.

³⁸ M.T. Witwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 1, s. 97.

³⁹ Tamże, s. 90.

⁴⁰ E. Święcka, *To, co przetrwało – to, co pozostanie. kryteria troski o malarstwo ścienne* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 217.

⁴¹ B. Szymgin, *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy* [w:] B. Szymgin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin–Warszawa 2011, s. 12.

⁴² M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości obiektów zabytkowych z perspektywy ekonomiki kultury* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 141.

⁴³ W. Benjamin, dz. cyt., s. 74.

⁴⁴ M. Witwicki, dz. cyt., s. 93.

⁴⁵ J. Tajchman, *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, Toruń 2009, mps, s. 22.

⁴⁶ M. Witwicki, dz. cyt., s. 91.

⁴⁷ Np. W. Affelt, *O wartościowości*, s. 21; M. Pronobis-Gajdzis, *Wartościowanie zabytkowych kodeksów – dylematy konserwatorskie* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 183.

⁴⁸ J. Białostocki, *Dzieło sztuki i zabytek* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, s. 10.

⁴⁹ I. Szmelter, *Nowe rozumienie dziedzictwa kultury; implikacje dla wartościowania* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 225.

⁵⁰ K. Pawłowska, M. Swaryczewska, *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, Kraków 2002, s. 44.

⁵¹ J.Z. Łoziński, *Zabytek – pomnik historyczny, pamiątka narodowa, dzieło sztuki* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, s. 25.

⁵² B.J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 66.

⁵³ Np. P. Stępień, dz. cyt., s. 125; S. Thurley, *Zasady ochrony zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 2, s. 52 – prawdopodobnie najczęściej występująca w literaturze wartość.

społecznego⁵⁴, historyczno-artystyczna⁵⁵, historyczno-emocjonalna⁵⁶, ideowo-polityczna⁵⁷, immanentna⁵⁸, informacyjna⁵⁹, instrumentalna⁶⁰, integracyjna⁶¹, integralności⁶² istnienia⁶³, atrakcji turystycznej⁶⁴, kommemoratywna⁶⁵, kompletności (integralność)⁶⁶, kopii⁶⁷, krajobrazowa⁶⁸, krajobrazowego tła zabytku⁶⁹, kunsztu⁷⁰, wynikająca z malowniczości⁷¹, materialna⁷², miejsca obiektu w regionie⁷³, międzypokoleniowa⁷⁴, moralna⁷⁵, nadrzędna⁷⁶, najwyższa powszechna wartość⁷⁷, najwyższa wartość światowa⁷⁸, narodowościowa⁷⁹, naukowa⁸⁰, niematerialna⁸¹, niepożądana⁸², nośnika wartości⁸³, nowości⁸⁴,

⁵⁴ M. Witwicki, dz. cyt., s. 94.

⁵⁵ J. Tajchman, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury* [w:] G. Rakowski (red.), *Konserwacja, wzmocnienie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, Kielce 2001, s. 133.

⁵⁶ W. Frodl, dz. cyt., s. 16.

⁵⁷ E. Święcka, dz. cyt., s. 209.

⁵⁸ M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości...*, s. 148.

⁵⁹ I. Szmelter, dz. cyt., s. 224.

⁶⁰ K. Zalańska, K. Zeidler, dz. cyt., s. 247.

⁶¹ Z. Kobyliński, J. Wysocki, *Problemy wartościowania dziedzictwa archeologicznego* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 96.

⁶² W. Affelt, *Dziedzictwo techniki jako część kultury*. Część II. *W stronę dziedzictwa zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków” 2009, nr 1, s. 62.

⁶³ M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości...*, s. 137.

⁶⁴ W. Frodl, dz. cyt., s. 25.

⁶⁵ B. Rouba, *Teoria w praktyce polskiej ochrony, konserwacji i restauracji dziedzictwa kultury* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 105.

⁶⁶ P. Stępień, dz. cyt., s. 126.

⁶⁷ J. Kęłowski, *Oryginał, kopia, replika, falsyfikat... Refleksje na temat kilku pojęć historii sztuki*, [w:] J. Niziołek, M. Morka (red.), *Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej zorganizowanej 21–22 maja 1999 roku przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Oddział Warszawski Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Zamek Królewski w Warszawie*, s. 293.

⁶⁸ K. Pawłowska, M. Swaryczewska, dz. cyt., s. 50.

⁶⁹ H. Pieńkowska, *Próba rozszerzenia pojęcia zabytek w powiązaniu z rozwojem nauki o ochronie środowiska i architekturze krajobrazu* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek...*, s. 43.

⁷⁰ A. Miłobędzki, dz. cyt., s. 106.

⁷¹ W. Frodl, dz. cyt., s. 13.

⁷² A. Buchanec, dz. cyt., s. 127.

⁷³ M. Witwicki, dz. cyt., s. 94.

⁷⁴ M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości...*, s. 137.

⁷⁵ R. Ingarden, dz. cyt., s. 85; A. Stępień, dz. cyt., s. 102.

⁷⁶ M. Barański, dz. cyt., s. 18.

⁷⁷ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki...*, s. 78.

⁷⁸ H. Pieńkowska, dz. cyt., s. 82.

⁷⁹ K. Zalańska, K. Zeidler, dz. cyt., s. 246.

⁸⁰ Np. W. Kowalski, dz. cyt., s. 55.

⁸¹ Np. A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 170.

⁸² *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, B. Szmygin (red.), ICOMOS i NID, Warszawa 2011, s. 75.

⁸³ J. Krawczyk, dz. cyt., s. 146.

⁸⁴ Np. T. Rudkowski, dz. cyt., s. 29; A. Buchanec, dz. cyt., s. 28.

obecnych⁸⁵, obiektywna⁸⁶, odczuwania⁸⁷, opcyjna⁸⁸, oryginału⁸⁹, pamiątkowa⁹⁰, patriotyczna⁹¹, polityczna⁹², polityczna w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego i stosunków międzynarodowych⁹³, pomnikowa⁹⁴, potencjalna wartość poznawcza⁹⁵, potencjału ekonomicznego⁹⁶, pozamaterialna⁹⁷, pozaużytkowa⁹⁸, praktyczna⁹⁹, prestiżu¹⁰⁰, propagandowa¹⁰¹, prospektywna¹⁰², przedmiotowo-podmiotowa¹⁰³, przeszłych¹⁰⁴, przydatności edukacyjnej¹⁰⁵, psychologiczna¹⁰⁶, publiczna¹⁰⁷; reliktowa¹⁰⁸, retrospektywna¹⁰⁹, rynkowa¹¹⁰, rzadkości¹¹¹, sakralna¹¹², samoistna¹¹³, sentymentalna¹¹⁴, skojarzeniowa¹¹⁵, socjologiczna¹¹⁶, specjalnego znaczenia¹¹⁷, społeczna¹¹⁸, społecz-

⁸⁵ B.J. Rouba, *Autentyczność...*, s. 69.

⁸⁶ A. Buchanec, dz. cyt., s. 169, 170.

⁸⁷ A. Riegl, dz. cyt., s. 221.

⁸⁸ M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?*, s. 24.

⁸⁹ J. Kębłowski, dz. cyt., s. 292.

⁹⁰ M. Barański, *Pozamaterialne i nieobecne dziedzictwo kultury*, „Ochrona Zabytków” 2005, nr 3, s. 53.

⁹¹ K. Zalaśńska, K. Zeidler, dz. cyt., s. 246.

⁹² M. Gawlicki, *Ocena wartości zasobu zabytkowego – cele, metody, praktyka* [w:] *Wartościowanie zabytków...*, s. 101.

⁹³ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki w kontekście rozwoju zrównoważonego* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 11.

⁹⁴ A. Buchanec, dz. cyt., s. 28.

⁹⁵ K. Kobyliński, J. Wysocki, dz. cyt., s. 94.

⁹⁶ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. I, s. 11.

⁹⁷ B. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, s. 64; M. Barański, dz. cyt., s. 50.

⁹⁸ M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?*, s. 24.

⁹⁹ A. Riegl, dz. cyt., s. 194.

¹⁰⁰ M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości...*, s. 138.

¹⁰¹ M. Gawlicki, dz. cyt., s. 101.

¹⁰² W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. I, s. 11.

¹⁰³ A. Buchanec, dz. cyt., s. 41.

¹⁰⁴ B. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, s. 69.

¹⁰⁵ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. II, s. 57.

¹⁰⁶ A. Buchanec, dz. cyt., s. 168.

¹⁰⁷ R. Towse, *Ekonomia kultury. Kompendium*, tłum. H. Dębowski, K.L. Pogorzelski, Ł.M. Skrok, Warszawa 2011, s. 268.

¹⁰⁸ P.M. Stępień, *Kryzys teorii – czy kryzys praktyki? co powinniśmy naprawić w systemie ochrony dziedzictwa architektonicznego* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 129.

¹⁰⁹ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. II, s. 58.

¹¹⁰ K. Pawłowska, M. Swaryczewska, dz. cyt., s. 60.

¹¹¹ I. Szmelter, *Paradygmat teorii i praktyki konserwatorskiej w odniesieniu do sztuki nowoczesnej* [w:] *Współczesne problemy teorii...*, s. 138.

¹¹² I. Szmelter, *Sztuka totalna czy dychotomia? Klasyczna i nowoczesna sztuka w dokumentacji i opiece*, „Sztuka i Dokumentacja” 2011, nr 5, s. 16.

¹¹³ M. Barański, dz. cyt., s. 26.

¹¹⁴ E. Święcka, dz. cyt., s. 209.

¹¹⁵ I. Szmelter, dz. cyt., s. 220.

¹¹⁶ A. Buchanec, dz. cyt., s. 50.

¹¹⁷ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. I, s. 11.

¹¹⁸ W. Affelt, *O wartościowości...*, s. 21.

no-ekonomiczna¹¹⁹, spuścizny¹²⁰, wartości standardowe (m.in. takie, jak: historyczna, artystyczna, użytkowa)¹²¹, starożytnicza¹²², stylowa¹²³, subiektywna¹²⁴, symbolu¹²⁵, świadka/dokumentu¹²⁶, świadomościowa¹²⁷, techniczna¹²⁸, tożsamości¹²⁹, tożsamości społecznej¹³⁰, tradycji historycznej obiektu¹³¹, tradycji historycznej¹³², treściowa¹³³, wartości twórcze¹³⁴, ujemna¹³⁵, unikatowości¹³⁶, wyjątkowa wartość uniwersalna¹³⁷, upamiętniająca¹³⁸, użyteczności społecznej¹³⁹, użytkowa¹⁴⁰, współczesna wartość użytkowa¹⁴¹, wartość w skali miejsca¹⁴², wiarygodność (tzn. brak zafalszowań)¹⁴³, wiodkowa¹⁴⁴, wizualna¹⁴⁵, wspomnieniowa¹⁴⁶, wspólnotowa¹⁴⁷, współczesna¹⁴⁸, wtórna¹⁴⁹,

¹¹⁹ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. I, s. 11.

¹²⁰ M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?*, s. 25.

¹²¹ K. Łakomy, *Układy willowo-ogrodowe miast epoki przemysłowej. a problematyka zróżnicowania cech i wartości* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 117.

¹²² Np. A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 125.

¹²³ M. Witwicki, dz. cyt., s. 97.

¹²⁴ A. Buchanec, dz. cyt., s. 44, 48.

¹²⁵ K. Guttmejer, P. Świątek, *Warszawski późny modernizm lat 60. Próba konserwatorskiego wartościowania* [w:] *Wartościowanie w ochronie...*, s. 57.

¹²⁶ M. Witwicki, dz. cyt., s. 97.

¹²⁷ A. Buchanec, dz. cyt., s. 140.

¹²⁸ M. Witwicki, dz. cyt., s. 97; W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. I, s. 10.

¹²⁹ W. Affelt, *O wartościowości...*, s. 33.

¹³⁰ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. II, s. 59.

¹³¹ M. Witwicki, dz. cyt., s. 91.

¹³² Tamże, s. 91.

¹³³ A. Mitkowska, dz. cyt., s. 125.

¹³⁴ M. Witwicki, dz. cyt., s. 97.

¹³⁵ A. Miłobędzki, dz. cyt., s. 108.

¹³⁶ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. I, s. 80.

¹³⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?*, s. 22.

¹³⁸ K. Zalańska, K. Zeidler, dz. cyt., s. 246.

¹³⁹ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, cz. II, s. 67.

¹⁴⁰ Np. J. Tajchman, *Metoda konserwacji...*, s. 29; H. Rutyna, *Kościół Ducha Świętego w Starogardzie Szczecińskim, cz. 3: Zabytek i wartości*, „Przestrzeń i Forma” 2012, nr 18, s. 279.

¹⁴¹ J. Tajchman, *Metoda konserwacji...*, s. 137.

¹⁴² M. Witwicki, dz. cyt., s. 97.

¹⁴³ P. Stępień, dz. cyt., s. 126.

¹⁴⁴ J. Janczykowski, *Kilka uwag wojewódzkiego konserwatora zabytków do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* [w:] B. Szymgin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce...*, s. 89.

¹⁴⁵ Abstrakty wystąpień z konferencji naukowej odbytej w dniach: 27–29 maja 2010: Wokół zagadnień estetyki zabytku po konserwacji i restauracji, s. 37.

¹⁴⁶ M. Barański, dz. cyt., s. 53.

¹⁴⁷ W. Affelt, *O wartościowości...*, s. 21.

¹⁴⁸ A. Buchanec, dz. cyt., s. 28.

¹⁴⁹ I. Sapetowa, *Konserwacja zabytków a treści dzieła sztuki (z rozważań nad metodyką konserwacji zabytków)* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek...*, s. 106.

zabytkowa¹⁵⁰, konserwatorska wartość zachowania funkcji¹⁵¹, znaczenia dla kultury¹⁵², znaku¹⁵³, źródłowa¹⁵⁴.

Zestawienie to wskazuje, że wartości występują nie tylko w różnych kontekstach, lecz także w różnej skali. Przykładem na to może być zrównanie z sobą wartości naukowej i np. historycznej, które są wymienione w ustawowej definicji zabytku. Czy jednak wartość historyczna nie zawiera się w wartości naukowej?

Wszystkie wymienione powyżej wartości możemy przypisać albo samemu obiektowi (np. wartość historyczna, artystyczna, autentyzmu), albo odbiorcy (np. wartość ekonomiczna, estetyczna, użytkowa). Należałoby zatem rozdzielić je na dwa zbiory i przypisać do dwóch obszarów działalności. Podjęcie się zarządzania dziedzictwem, które stać się może również zarządzaniem jego wartościami, powinno uwzględniać podział na dwa główne priorytety, odpowiadające wskazanym typom wartości: subiektywnym i obiektywnym.

4. Wartości obiektywne w zarządzaniu dziedzictwem

Pierwsze zadanie, jakie powinien uwzględniać menedżer dziedzictwa, powinno dotyczyć ochrony samego zasobu zabytkowego. W zasadzie będą to w wielu przypadkach zadania tożsame z tymi, które prowadzą obecnie konserwatorzy wojewódzcy (i służby, na które zostały delegowane ich uprawnienia – kierownicy delegatur, miejsca bądź powiatowi konserwatorzy zabytków). W nowym ujęciu nie będzie to jednak zbiór zabytków, a zasób dziedzictwa. Zastosowanie odmiennej terminologii pozwala na odcięcie się od poprzedniego systemu, nastawionego na autorytarnych decydentów i ochronę często postrzeganą jako blokadę czy hamulec rozwojowy. Powszechnie znane rejestry, ewidencje itp., zostaną tutaj uzupełnione o obiekty współczesne. W tym miejscu pojawia się bardzo istotne pytanie, na które nie potrafię w tej chwili jednoznacznie odpowiedzieć. Skoro potencjalnie wszystko może stać się zasobem dziedzictwa, czy nowy system zajmujący się tym zagadnieniem nie powinien zmienić dotychczasowej filozofii działania opartej na wyliczaniu i wyszczególnianiu zabytków, a skoncentrować się na nieco innej koncepcji? Czy ta nowa koncepcja nie powinna ujmować przestrzeni całościowo – jako jednego wielkiego obszaru dziedzictwa, zmieniając nastawienie z ochrony poszczególnych obiektów na kompleksowe postrzeganie przestrzeni? Takie założenie będzie w pewnym stopniu tożsame z działaniami, które prowadzone są dla ochrony środowiska naturalnego, przyrody. Poza parkami narodowymi, strefami ochronnymi, jak np. Natura 2000, funkcjonuje w społeczeństwie szeroka moda na „EKO”, która wykracza poza wyznaczo-

¹⁵⁰ Np. A. Miłobędzki, dz. cyt., s. 110; K. Pawłowska, M. Swaryczewska, dz. cyt., s. 43.

¹⁵¹ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki*, s. 11.

¹⁵² Tamże, s. 196.

¹⁵³ M.E. Brykowska, *Nośniki wartości w architekturze zabytkowej [w:] Wartościowanie zabytków...*, s. 56.

¹⁵⁴ A. Buchanec, dz. cyt., s. 30, 38, 140.

ne prawem obszary, jako współczesna postawa i filozofia życia w społeczeństwie. Powszechnie wiadomo, że zabytek bez kontekstu traci znaczną część swojej autentyczności. To nowe ujęcie wymaga głębszej analizy i wielu przemyśleń. Nie jest to obserwacja całkowicie oderwana od rzeczywistości, gdyż obserwujemy ostatnio tendencję do stałego poszerzania obszarów i mnożenia obiektów chronionych (dziedzictwo techniki, zabytki modernistyczne, budownictwo ludowe, lista niematerialnego dziedzictwa, dobra kultury współczesnej, gminna ewidencja zabytków, morska ewidencja zabytków, coraz więcej zabytków „rejestranych” itp.). Coraz częściej ochrona pojedynczych obiektów zmienia się w całościową opiekę nad otoczeniem najcenniejszych relikwów przeszłości. Wojewódzcy konserwatorzy zabytków postulują również ochronę widokową (np. widok z Wawelu na kopiec Kościuszki).

Zasób to baza i podstawa, na której możemy budować własną tożsamość, to również łącznik z przeszłością – i to nie zawsze tą najodleglejszą. Natomiast dziedzictwo to proces, umiejętność odbierania komunikatów, które zawarte są w obiektach pochodzących z przeszłości¹⁵⁵. Zabytki mogą pomóc w zapomnieniu o prozaicznym życiu i umożliwić ucieczkę w świat marzeń. Mogą też zaspokoić potrzebę rozszerzania w czasie i przestrzeni granic jednostkowego istnienia, co wiąże się z przynajmniej symbolicznym doznaniem przeszłych kultur i zjawisk¹⁵⁶. Mają szczególny wymiar społeczny. Są inicjatorem tworzenia się subiektywnych sądów i interpretacji, pozwalają na odniesienie się do przeszłości, aby móc określić siebie we współczesności i zobaczyć się w przyszłości. Są również istotnym źródłem i „dowodem” na to, kim i skąd jesteśmy, pozwalają także na ustosunkowanie się do fundamentalnych dla każdego człowieka pytań: „kim jestem, skąd się wziąłem i dokąd zmierzam?”. Rola obiektów z przeszłości, miejsc pamięci i kultu jest ogromna, na co dowodem może być to, że często są one celem ataków nastawionych na pozabawienie danej społeczności korzeni i osobowości (np. zniszczenie przez talibów posągów Buddy w Afganistanie). Dzięki ciągłości kultury i stałemu rozwojowi nie zaczynamy swojego życia od zera, a w pełni korzystamy z dorobku naszych poprzedników. Nawet spór i zaprzeczenie jest czerpaniem z doświadczeń minionych epok. To, gdzie jesteśmy obecnie, jest rezultatem pracy wielu pokoleń, które dojrzewały i budowały nasz dzisiejszy świat.

W pełni popieram decentralizację systemu zarządzania dziedzictwem, które powinno stać się narzędziem lokalnych społeczności. Różnorodność kultury, nawet występująca w ramach tych samych regionów, potwierdza potrzebę wewnętrznego i dogłębnego zrozumienia każdej z nich, a co za tym idzie – prawidłowe, najbliższe rzeczywistości odczytanie wartości obiektywnych może nastąpić tylko w przypadku poznania pełnego kontekstu, wyczerpującego zbadania źródeł, zrozumienia zależności i mechanizmów, przy tym dostatecznej wiedzy, by móc to wszystko wpisać w otoczenie, inne obiekty, jak również panujące mody i trendy. Niezbędna jest instancja centralna, jednak ciężar powinien i musi przenieść się na mniejsze społeczności, bliższe i związane z lokalnym dziedzictwem.

¹⁵⁵ Por. M. Murzyn, *Zarządzanie dziedzictwem – czyli czym?*, „Zarządzanie w Kulturze” 2015, t. 16, z. 2.

¹⁵⁶ T. Rudkowski, dz. cyt., s. 31.

5. Wartości subiektywne w zarządzaniu dziedzictwem

Drugim polem moich zainteresowań jest szczególna działalność oparta na wartościach subiektywnych. Musimy mieć jednak świadomość, że wartości te są budowane na podstawie samego obiektu (bądź też zjawiska) i wartości (obiektywnych), które on posiada. Nie zawsze nasze interpretacje są zbieżne z tym, co odczytujemy w danym obiekcie, co więcej – często mogą być wprost przeciwne. Jednak zawsze powstają na podstawie rozpoznania wartości. Żeby nakreślić tę zależność, chciałbym posłużyć się przykładami. Wyobraźmy sobie wewnątrz muzeum i wiszący na ścianie obraz naszego ulubionego malarza. Podchodzimy i oglądamy go – pełni zachwytu podziwiamy doskonałość mistrza i czujemy, że spoglądamy na coś, co jest ważnym elementem dziejów sztuki (o którego klasie oraz wielkości wielokrotnie słyszeliśmy i czytaliśmy w różnych książkach, przewodnikach itp.). Patrzymy na obraz, próbując dostrzec szczegóły, czując, że stajemy się częścią historii tego dzieła, gdy nagle do obrazu podchodzi pracownik muzeum, zdejmując go ze ściany i zastępuje „identycznym” dziełem. Lekko skonsternowani pytamy, co się stało, i otrzymujemy odpowiedź, że oryginał wrócił z konserwacji, a dotychczas wisiała w tym miejscu, co prawda doskonała, ale tylko jego kopia. Jak wtedy patrzymy na ten sam obiekt, znając jego „prawdziwe” wartości (historyczną, autentyczność), czy spoglądamy na niego w ten sam sposób, mamy do niego ten sam stosunek emocjonalny? Z pewnością już nie. Inna sytuacja, która obrazuje tę zależność: stojąc na „jakimś” moście, nie czujemy niczego niezwykłego, jesteśmy wobec niego obojętni. Gdy jednak dowiemy się na przykład, że jest to pierwsza taka konstrukcja na świecie, gdy zostaniemy uświadomieni, że podczas budowy zginęło 300 osób, a materiał, z którego został wykonany, pochodził z najlepszych hut na kontynencie, staje się on czymś więcej niż tylko kładką. Zostaje mu przypisana pewna wartość – obiekt jako świadek, obiekt jako coś wyjątkowego, posiadający własne indywidualne cechy.

Przytaczając te przykłady, można stwierdzić, że wprawdzie, aby dokonać własnej oceny, musimy danemu zabytkowi (zjawisku) przypisać domniemane wartości obiektywne. Jeżeli nie jesteśmy znawcami, korzystamy z opinii specjalistów, o ile to możliwe. Gdy jednak takich nie ma, tworzymy na podstawie własnej wiedzy i doświadczeń ich wizję, do której możemy się ustosunkować przez wartości subiektywne. Rola prawidłowego odczytania historii, uchwycenia autentyczności i innych wartości obiektywnych, jest zatem podstawą do podjęcia świadomych sądów subiektywnych, własnych interpretacji i wyboru tego, co uważamy za najlepsze i najcenniejsze. W przeciwnym razie będziemy oceniać na podstawie gustów i mody, co nie jest najlepszym rozwiązaniem dla obiektów historycznych. Negatywne skutki już są widoczne, np. w panującym ogólnie trendzie do disneyowskiego postrzegania średniowiecza, w tym np. zamków. Prowadzi to do karykaturalnych stylizacji obiektów historycznych, by bardziej pasowały do wyobrażenia o przeszłości (Bobolice, Tykocin)¹⁵⁷. W konsekwencji „przerabiając” wiekowe ruiny w guście dzisiejszych

¹⁵⁷ O takim traktowaniu dziedzictwa mówi: A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, dz. cyt., s. 12; a o disneyowskich kreacjach naśladowujących rzeczywistość pisze np. Anna D'Alleva, *Metody i teorie historii sztuki*, tłum. E. i J. Jedlińscy, Kraków 2008, s. 181.

tłumów, bez uprzedniego rozpoznania naukowego, tworzymy sztuczne makiety. Nie zastanawiamy się, czy w przyszłości nadal będą one aktualne, czy będą postrzegane jako tandetne i fałszywe? Z pewnością nie na tym powinien polegać system zarządzania dziedzictwem i nie to postulują badacze i komentatorzy współczesnej polityki konserwatorskiej.

W moim odczuciu podstawowym zadaniem służb zajmujących się ochroną dziedzictwa miałyby być przekazywanie wartości obiektywnych, by kreowana wizja przeszłości była najbardziej zbliżona do tej rzeczywistej. Zarządzanie dziedzictwem musi zatem opierać się na wartościach obiektywnych i je rozpoznawać, pielęgnować, promować i pokazywać, natomiast ich przetrwanie oraz zrozumienie jest zależne od wykorzystania i zarządzania wartościami subiektywnymi.

Podczas prezentacji swojej książki zatytułowanej *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania* Krzysztof Kowalski stwierdził, że gdyby miał zawęzić kompleksowy fenomen dziedzictwa do jednego tylko słowa, uznałby, iż jest ono wyborem¹⁵⁸. Niepokojące z punktu widzenia historyka sztuki wydaje się, iż współczesne społeczeństwo ma za zadanie wybrać „coś” z przeszłości i przekazać je przyszłości, a po drodze jeszcze wykorzystać. Wybór ten nie może jednocześnie oznaczać selekcji. Opracowany w roku 2013 przez Narodowy Instytut Dziedzictwa dokument *Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych* wskazuje, jak rozumiane jest pojęcie „dziedzictwo”¹⁵⁹. Ponad połowa badanych (czyli demokratyczna większość) nie potrafi wskazać różnicy między dziedzictwem a zabytkiem¹⁶⁰, 54% uważa zabytki za czynnik dający możliwość zarobku (np. turystyka)¹⁶¹. Nie jest to nazbyt optymistyczne w perspektywie wyboru tego, co chcemy przekazać, gdyż może się okazać, że interes ekonomiczny, jak również nieznamość problematyki oraz zakresu ochrony może skutkować negatywnymi i pochopnymi decyzjami co do losu obiektów. Badania te pokazują również pozytywne aspekty rozumienia dziedzictwa, jednak z doświadczenia wiem, że kwestie finansowe w większości przypadków biorą górę nad sentymentem do przeszłości, zwłaszcza w społeczeństwie „dorabiającym się”.

W myśl zasady zrównoważonego rozwoju, a także teorii konserwatorskiej Cezare Brandiego, skłaniałbym się do stwierdzenia, że przyszłym pokoleniom powinniśmy przekazywać obiekty możliwie niezmienione i autentyczne¹⁶². „My” – jako część dziejów w czasie i przestrzeni – nie możemy traktować siebie jako tego pokolenia, które ma ostateczne prawo do interpretacji dziedzictwa i jego zmieniania. Interpretacja nie może niszczyć samego obiektu, który jest analizowany (nie dotyczy to archeo-

¹⁵⁸ Prezentacja dostępna na: <https://www.youtube.com/watch?v=-goZ7bIR6rc> [odczyt: 1.03.2016].

¹⁵⁹ *Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, NID, Warszawa 2013; <http://www.nid.pl/upload/iblock/472/472e646a7a6f116cb09105f922695509.pdf> [odczyt: 1.03.2016].

¹⁶⁰ Tamże, s. 15–16.

¹⁶¹ Tamże, s. 34.

¹⁶² Nt. rozwoju zrównoważonego zob. *Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development*, United Nations 1987.

logii, bo to zupełnie osobne zagadnienie). Mając pełne prawo do budowania własnego obrazu przeszłości, własnych obiektywnych sądów, a nawet wyboru będącego nie wyborem tego, co pozostanie, ale wyborem tego, co mi odpowiada, musimy pozwolić kolejnym generacjom na ich własne oceny. Tutaj może pojawić się bardzo poważny problem wykluczenia obiektów, które, cenne dla znawców, mogą być dla danej społeczności pozbawione wartości godnych dziedziczenia.

6. Zakończenie

Reasumując, postuluję, aby nowoczesny system zarządzania opierał się na dwóch głównych zadaniach: ochronie i opiece nad zasobem dziedzictwa na podstawie wartości obiektywnych oraz na społecznym wymiarze dziedzictwa i działalności wśród właścicieli, odbiorców, turystów i mieszkańców danego miejsca, w którym te zasoby się znajdują. Zadania te będą musiały uwzględniać wartości subiektywne, nadawane sensy i znaczenia „martwym” murom czy kulturowym tradycjom. Wartość staje się zatem najważniejszym czynnikiem uznawania czegoś za dziedzictwo, ale też jego interpretowania. Nowa koncepcja będzie musiała zrezygnować z intuicyjnego i fragmentarycznego traktowania tej bogatej problematyki, a skupić się na szerszym obszarze dziedzictwa, uwzględniając jego znaczenie dla społeczności. To, w jaki sposób będziemy nim zarządzać, może prowadzić do budowania poczucia indywidualnej i lokalnej przynależności, ale też do jej zniszczenia. Określając siebie w kontekście miejsca, pochodzenia, wzmacniamy własne poczucie wartości. Zaniechanie może doprowadzić do zatracenia tego, co najcenniejsze, doprowadzić do degradacji wewnętrznego spokoju i zaburzyć utożsamianie się z miejscem. To, jak dane społeczności postrzegają siebie w opozycji do innych, pozwala na zbudowanie własnego miejsca na ziemi, sprzyja nie tylko socjologicznym zjawiskom spokoju i akceptacji, ale ma też korzystny wpływ na gospodarkę i ekonomię lokalną. Rozróżnienie „ja” od „inny” jest kołem zamachowym tworzenia się każdej grupy, nawet tej najbardziej tolerancyjnej.

Oparcie bardzo skomplikowanej dziedziny zarządzania na wartościach pozwala na wyznaczenie sobie konkretnych celów i zadań. Podejmowanie decyzji konserwatorskich, a także odpowiednie wykorzystanie potencjału dziedzictwa, ale też odpowiednia i dobrze ukierunkowana edukacja, powinny być poprzedzone gruntownym wartościowaniem i analizą, co w konsekwencji doprowadzi do skuteczniejszego i efektywniejszego korzystania z zabytku, bez jego wykorzystywania i niszczenia.

Bibliografia

- Abstrakty wystąpień z konferencji naukowej odbytej w dniach 27–29 maja 2010 roku: Wokół zagadnień estetyki zabytku po konserwacji i restauracji.
- Affelt W., *Dziedzictwo techniki w kontekście rozwoju zrównoważonego* [w:] B. Szymgin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 7–16.

- Affelt W., *O wartościowości architektury przemysłowej (i nie tylko...)* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa 2013, s. 17–36.
- Affelt W., *Dziedzictwo techniki jako częśćka kultury*, Część I. *W nurcie rozwoju zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 60–84.
- Affelt W., *Dziedzictwo techniki jako częśćka kultury*. Część II. *W stronę dziedzictwa zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków” 2009, nr 1, s. 53–82.
- Arszyński M., *Idea – Pamięć – Troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007.
- Barański M., *Pozamaterialna wartość dziedzictwa kultury czy pozamaterialne dziedzictwo kultury* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 17–26.
- Barański M., *Pozamaterialne i nieobecne dziedzictwo kultury*, „Ochrona Zabytków” 2005, nr 3, s. 49–56.
- Benjamin W., *Dzieło sztuki w dobie reprodukcji technicznej* [w:] tenże, *Twórca jako wytwórca*, Poznań 1975, s. 65–105.
- Białostocki J., *Dzieło sztuki i zabytek* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, Materiały z XXV sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 8–12.
- Böhm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szymgin B., *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, J. Purchla (red.), Kraków 2008.
- Brykowska M.E., *Nośniki wartości w architekturze zabytkowej* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa 2013, s. 51–60.
- Buchanec A.J., *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, rozprawa doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999, mps.
- D’Allea A., *Metody i teorie historii sztuki*, tłum. E. i J. Jedlińscy, Kraków 2008.
- Frodl W., *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków. Ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, tłum. M. Arszyński, Warszawa 1966.
- Gawlicki M., *Ocena wartości zasobu zabytkowego – cele, metody, praktyka* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa 2013, s. 99–104.
- Gołaszewska M., *Zarys estetyki. Problematyka, metody, teorie*, Warszawa 1984.
- Guttmejer K., Świątek P., *Warszawski późny modernizm lat 60. Próba konserwatorskiego wartościowania* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 57–66.
- Ingarden R., *Czego nie wiemy o wartościach* [w:] tenże, *Przeżycie – dzieło – wartość*, Kraków 1966, s. 83–127.
- Janczykowski J., *Kilka uwag wojewódzkiego konserwatora zabytków do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* [w:] B. Szymgin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin–Warszawa 2011, s. 89–94.
- Kębłowski J., *Oryginal, kopia, replika, fałszyfikat... Refleksje na temat kilku pojęć historii sztuki*, [w:] J. Miziołek, M. Morka (red.), Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej zorganizowanej 21–22 maja 1999 roku przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Oddział Warszawski Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Zamek Królewski w Warszawie, s. 290–300.
- Kiereś H., *Wartości teoria* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, Lublin 2008, s. 708–711.
- Kobyliński Z., *Problemy współczesnej teorii konserwacji dziedzictwa archeologicznego w Polsce* [w:] B. Szymgin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 35–44.
- Kobyliński Z., Wysocki J., *Problemy wartościowania dziedzictwa archeologicznego* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 81–100.
- Kolankiewicz L., *Istota dziedzictwa niematerialnego w rozumieniu Konwencji UNESCO z 2003 roku* [w:] A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo*

- kulturowe*, Materiały pokonferencyjne. Konferencja zorganizowana przez Polski Komitet do spraw UNESCO w Warszawie 25 lutego 2013 roku, Warszawa 2014, s. 61–104.
- Konwencja UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku.
- Kowalski K., *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Kraków 2013.
- Kowalski W., *Prawna problematyka konserwacji zabytków* [w:] B. Szmygin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 51–62.
- Krawczyk J., *Ideal obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 101–114.
- Krawczyk J., *Kryteria i metody wartościowania zabytków architektury* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa 2013, s. 139–146.
- Krapiec M., *Wartość* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, Lublin 2008, s. 704–708.
- Lewicki J., *Wartościowanie zabytków w Polsce. Przegląd doświadczeń i postulaty na przyszłość* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa 2013, s. 157–171.
- Łakomy K., *Układy willowo-ogrodowe miast epoki przemysłowej, a problematyka zróżnicowania cech i wartości* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 75–83.
- Łoziński J.Z., *Zabytek – pomnik historyczny, pamiątka narodowa, dzieło sztuki* [w:] K. Nowiński (red.), *Dzieło sztuki i zabytek*, Materiały z XXV Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 13–27.
- Miłobędzki A., *Klasyfikacja zabytków – niektóre aspekty wartościowania* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, Materiały II Seminarium Metodologicznego Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Radziewanowice 19–21 maja 1966, Warszawa 1968, s. 101–111.
- Mitkowska A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 121–134.
- Murzyn M., *Subiektywizm i obiektywizm aksjologiczny podstawą rozdzielenia zadań w systemie ochrony zabytków i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, Warszawa 2014, 195–204.
- Murzyn M., *Wartościowanie w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym i ochronie zabytków*. Praca magisterska pod kierunkiem dr hab. Łukasza Gawła, Kraków 2014: Instytut Kultury UJ.
- Murzyn M., *Zarządzanie dziedzictwem – czyli czym?*, „Zarządzanie w Kulturze” 2015, t. 16, z. 2, s. 107–127.
- Murzyn-Kupisz M., *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne” 2010, nr 3, s. 19–32.
- Murzyn-Kupisz M., *Spojrzenie na wartości obiektów zabytkowych z perspektywy ekonomiki kultury* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 135–150.
- Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development*, United Nations 1987.
- Pawłowska K., Swaryczewska M., *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, Kraków 2002.
- Pieńkowska H., *Próba rozszerzenia pojęcia zabytek w powiązaniu z rozwojem nauki o ochronie środowiska i architekturze krajobrazu* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, Materiały z XXV Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 36–49.
- Pronobis-Gajdzis M., *Wartościowanie zabytkowych kodeksów – dylematy konserwatorskie* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 183–200.
- Purchla J., *Dziedzictwo kulturowe* [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura, a rozwój*, Warszawa 2013, s. 39–56.

- Purchla J., *Dziedzictwo kulturowe w Polsce: system prawny, finansowanie i zarządzanie* [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura, a rozwój*, Warszawa 2013, s. 195–214.
- Purchla J., *Wstęp* [w:] M. Murzyn, J. Purchla (red.), *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, Kraków 2007, s. 9–14.
- Riegl A., *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie* [w:] J. Krawczyk (red.), *Zabytek i historia*, Warszawa 2007, s. 191–201.
- Rouba B.J., *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 37–57.
- Rouba B.J., *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 57–78.
- Rouba B.J., *Teoria w praktyce polskiej ochrony, konserwacji i restauracji dziedzictwa kultury* [w:] B. Szymgin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 101–120.
- Rudkowski T., *Ochrona zabytków /Niekóre aspekty filozoficzne i socjologiczne/* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, Materiały z XXV sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 28–35.
- Rutyna H., *Kościół Ducha Świętego w Stargardzie Szczecińskim*, część 3: *Zabytek i wartości*, „Przestrzeń i Forma” 2012, nr 18, s. 275–290.
- Sapetowa I., *Konserwacja zabytków a treści dzieła sztuki (z rozważań nad metodyką konserwacji zabytków)* [w:] *Dzieło sztuki i zabytek*, Materiały z XXV sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 104–113.
- Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, NID, Warszawa 2013.
- Stępień A.B., *Wstęp do filozofii*, wyd. 4 rozsz., Lublin 2011.
- Stępień P.M., *Kryzys teorii – czy kryzys praktyki? co powinniśmy naprawić w systemie ochrony dziedzictwa architektonicznego* [w:] B. Szymgin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 121–132.
- Szmelter I., *Nowe rozumienie dziedzictwa kultury; implikacje dla wartościowania* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 219–232.
- Szmelter I., *Paradygmat teorii i praktyki konserwatorskiej w odniesieniu do sztuki nowoczesnej* [w:] B. Szymgin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 133–143.
- Szmelter I., *Sztuka totalna czy dychotomia? Klasyczna i nowoczesna sztuka w dokumentacji i opiece*, „Sztuka i Dokumentacja” 2011, nr 5, s. 16–20.
- Szymgin B., *System ochrony zabytków w Polsce – próba diagnozy* [w:] B. Szymgin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, Lublin–Warszawa 2011, s. 7–15.
- Szymgin B., *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 3–4, s. 148–153.
- Święcka E., *To, co przetrwało – to, co pozostanie. Kryteria troski o malarstwo ścienne* [w:] B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 209–218.
- Tajchman J., *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury* [w:] G. Rakowski (red.), *Konserwacja, wzmocnienie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, Kielce 2001, s. 131–142.
- Tajchman J., *Konserwacja zabytków architektury – uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków” 1995, nr 2, s. 150–159.
- Tajchman J., *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, maszynopis, Toruń 2009, mps.
- Tatarkiewicz W., *O pojęciu wartości, co historyk filozofii ma do zakomunikowania historykowi sztuki* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, Materiały II Seminarium Metodologicznego Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Radziewanowice 19–21 maja 1966, Warszawa 1968, s. 11–24.
- Tatarkiewicz W., *O filozofii i sztuce*, Warszawa 1986.
- Thurley S., *Zasady ochrony zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 2, s. 51–52.

- Tischner J., *Myslenie według wartości*, Kraków 1982.
- Tomaszewski A., *Od sacrum do profanum od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury* [w:] B. Szmygin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 169–172.
- Towse R., *Ekonomia kultury. Kompendium*, tłum. H. Dębowski, K.L. Pogorzelski, Ł.M. Skrok, Warszawa 2011.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2014 r. poz. 1446 t.j.).
- Witwicki M.T., *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 1, s. 77–98.
- Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, red. B. Szmygin, ICOMOS i NID, Warszawa 2011.
- Zalasińska K., Zeidler K., *Problematyka wartościowania jako podstawy rozstrzygnięć wojewódzkiego konserwatora zabytków* [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 243–248.
- <http://www.nid.pl/upload/iblock/472/472e646a7a6f116cb09105f922695509.pdf> [odczyt: 1.03.2016].
- <https://www.youtube.com/watch?v=-goZ7bIR6rc> [odczyt: 1.03.2016].